

TİRE DOKUMA ENDÜSTRİSİ VE DAMGA MUKATAASI (18. YÜZYIL)*

Mikail Acıpınar**

Öz

Batı Anadolu bölgesinin tekstil endüstrisine de yön veren zirai verimliliği ve ticari canlılığı, sadece şehir merkezlerini değil kırsal merkezleri ve kasabaları da dokumacılık alanına çekmiştir. Bu sebepten ötürü çok erken tarihlerden itibaren bölgenin dokuma ve üretim sanayii ile ön plana çıkan birkaç yerleşim biriminden biri de Tire olmuştur. Ağırlıklı olarak pamuk ve pamuklu dokuma türünden bir üretim endüstrisine sahip olan kentteki dokumacı taifesi, başlıca beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, alaca, kuşak ve peştamal gibi ürünlerde uzmanlaşmıştı. Dokumanın yanı sıra boyama işlemleri de aynı merkezdeki boyahane de gerçekleştirilmekteydi. Arşiv belgeleri, Tire'nin sadece bir dokuma ve boyama merkezi değil aynı zamanda civarda üretilen tekstil ürünlerinin ticareti için de canlı bir iç pazar olduğunu göstermektedir. 18. yüzyıla gelindiğinde Tire'de üretilen kumaşlardan tahsil edilen damga resmi, Tire ve tevâbi'i bogasi damgası mukataası adı altında malikâne olarak işletilmeye başlanmıştır. Bu makalede, mukataa kayıtlarını da içeren Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle, Tire dokuma ve boyama sanayiinin gelişimine ilişkin yeni bilgilerin yanı sıra 18. yüzyılda malikâne usulüne göre iltizama verilen Tire bogasi damgasının işleyişinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Pamuk, Bogasi, Dokuma endüstrisi, Mukataa, Malikâne, Damga resmi

Weaving Industry and Stamp Tax Farm in Tire (18th Century)

Abstract

The agricultural productivity and commercial vitality of Western Anatolia, directly affecting the patterns of textile industry, integrated not only the city centers but also townlets in the countryside to the weaving sector. Tire became one of the few settlements of the region that emerged as a weaving and production center from very early dates. The weavers in the city, engaged in cotton processing, specialized in products such as white cotton cloth, Çine tülbendi, lining, kirpas-ı penbe, alaca, kuşak and waistcloth. In

* Bu makale, 7-8 Mayıs 2018 tarihinde düzenlenen *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu*'nda sunulan yayınlanmamış bildirisinin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, mikail.acipinar@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-2924-5293

addition to the weaving sector, dyeing process was carried out in the Tire dye-house. Archival documents suggest that Tire became not only a weaving and dyeing center but also a vivid domestic trade market for textile fabrics produced in its vicinity. In the 18th century, the stamp tax, collected from the fabrics produced in Tire, started to be collected as a part of the malikane (life time tax farming) under the name of “Tire ve tevâbi’i bogasi damgası mukataası”. By utilizing Ottoman archival documents, this study shows the development of weaving and dyeing industry in Tire and the process through which the Tire bogasi stamp was farmed out within the malikane system in the 18th century.

Keywords: Cotton, Cotton cloth, Weaving industry, Mukataa, Malikane, Stamp tax

Giriş

Çok erken tarihlerden itibaren önemli bir gelişme kaydeden Osmanlı dokuma endüstrisi üzerine yapılan çeşitli çalışmalar, yetiştirilen tarımsal ürünlere bağlı olarak dokuma sektörünün de bölgelere göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Coğrafi şartlar itibariyle reayanın iştiğal ettiği tarımsal faaliyetler, Batı Anadolu bölgesinde pamuk ağırlıklı bir zirai istihali ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak da bölgenin neredeyse tümünde büyük ölçüde pamuk ve pamuklu kumaşlar üzerinden yürüyen bir dokuma sanayii gelişmiştir. Batı Anadolu bölgesinin pamuk üretiminde 16. yüzyıldan itibaren görülen artışın yanı sıra müteakip yüzyılda İran’dan gelen ham ipek sayesinde Manisa¹ ve ardından İzmir² gibi şehirlerde gelişme gösteren dokuma endüstrisine paralel olarak, çeşitli sektörlerde de kayda değer bir büyüme yaşanmıştır. Kırıldaki yerleşim birimlerini de içine alan söz konusu endüstriyel büyüme Tire’nin üretim hayatında da önemli bir yere sahiptir. Bölgenin en önemli merkezi olan İzmir’in henüz bölgesel bir üretim ve ticaret merkezi konumuna ulaşmadığı 15. yüzyıl sonlarında Manisa, Denizli ve Aydın ile birlikte Tire şehri de dokuma ve buna bağlı olarak boyama endüstrisinin önde gelen merkezlerinden biri haline gelmiştir³.

Şimdiye kadar Tire ve Tire’nin ticari hayatı üzerine yapılan bir kısım araştırmalar, kentin çok erken tarihlerden itibaren canlı bir dokuma ve üretim endüstrisine sahip olduğuna dikkat çekmekle birlikte, bu çalışmaların neredeyse tamamına yakını söz konusu canlılığın sebeplerini ve şehirdeki endüstriyel faaliyetleri açıklama konusunda yetersiz kalmıştır. Öte yandan kentin dokuma

¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 65-67.

² Mikail Acıpnar-İrem Çanlı, “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği”, *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2017, s. 152-162.

³ Scrap Yılmaz, “Osmanlı Devrinde Batı Anadolu’da Tekstil Endüstrisinin Gelişimi”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (İzmir 8-10 Nisan 1999)*, Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, s. 259.

sanayiine ilişkin mevcut bilgiler ve belgeler kentin 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşan endüstrisine atıflar yapsa da, Osmanlı resmi kayıtları da bu konuda tatmin edici bilgiler sunmazlar. Böylesine yoğun bir üretime sahne olan kentin üretim hayatı ve ticari faaliyetlerine ilişkin bilgilerin çok kıt ve yetersiz olmasının temel nedenlerinden biri de kente ait şer'îye sicillerinin günümüze ulaşmaması gibi görünmektedir. Nitekim dokuma zincirinin vazgeçilmez halkalarını oluşturan iplikçi, çulha, boyacı ve bezzaz esnaflarının organizasyonları ile bunların üretim hayatına ilişkin en önemli bilgilerin mahkemelere yansıyan davalardan elde edilebildiği muhakkaktır.

Bu çalışmada, klasik dönemde Batı Anadolu bölgesinin önde gelen dokuma ve üretim merkezlerinden biri konumunda olan Tire kentindeki dokuma endüstrisinin gelişimi, üretim tarzı ve şehirde dokunan ürünlerin çeşitliliğinin yanı sıra üretim zincirinde yer alan diğer sektörlerin yapısı ve endüstriye katkılarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca endüstrinin 17. ve 18. yüzyıllarda geçirdiği değişime değinilerek damga mukataası ve uygulanaşı üzerinden sektörün ne yönde gelişme gösterdiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tire Dokuma Endüstrisi ve Esnaf Grupları

Tire'de üretilen kumaş türleri ile bunların ticari dolaşımına ilişkin ilk bilgiler, bölgenin genelinde olduğu gibi Tire'deki dokuma sektörünü de pamuk ve pamuklu ürünlerin karakterize ettiğini ortaya koymaktadır. Burada dokunan kumaşların imparatorluk sınırları dâhilinde yaygın biçimde kullanıldığı görülmekle birlikte, henüz 16. yüzyılın başlarına ait gümrük kayıtları, Anadolu'dan Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe iskelesine sevk edilen ürünler arasında Tire'ye ait pamuklu kumaşların da önemli bir yer işgal ettiğini belgelemektedir. Kefe gümrük defterinde Tire alacası, Tire kuşağı ve Tire makraması adıyla kaydedilen pamuklu kumaş türleri, kentin belirli dokumalar üzerinde ihtisaslaştığını da göstermektedir. Öyle ki Tire ipliği olarak bilinen ince pamuktan mamul iplikler imparatorluk genelinde yoğun bir talep görmüş, hatta bu tür iplikler için zamanla yalnızca "Tire" ifadesi kullanılır olmuştur⁴. 18. yüzyılda ise Tireli çulhalar tarafından dokunan bütün kumaşlar "Tirekârî" olarak ifade edilmeye başlanmıştır⁵. Ayrıca Batı Anadolu bölgesindeki birçok yerleşim biriminde olduğu gibi Tireli dokumacılar da uzun süre Osmanlı donanması ve tersanesi için yelken bezi, urgan ve forsalar için esir gömlekleri dokumuşlardır⁶.

16. yüzyılda bu özelliğini pekiştiren bölgede alaca, bogasi, dimi, atlas, kemha, bez, tülbent, makrama, kuşak, peşkir, peştamal, beledi yastık ve döşek gibi pamuklu dokumalar yoğun biçimde üretilmekteydi. Bu merkezler içerisinde Tire de ürün çeşitliliği konusunda ön sıralarda yer almaktaydı⁷. Kentin bu dokuma geleneğini

⁴ Halil İncalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 262-264.

⁵ BOA, *AE.SABH.I*, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

⁶ Feridun M. Emecen, "Cullâh", *DİA*, C. 8, 1993, s. 84.

⁷ Yılmaz, "Batı Anadolu'da Tekstil Endüstrisi", s. 260.

yüzyıllar boyu sürdürdüğü görülmektedir⁸. 18. yüzyıla ait resmi vesikalarda Tire’de çulhalar tarafından dokunan ve vergiye tabi olan kumaşlar arasında beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, kirpas-ı keten, dimi, alaca, mûmî, kuşak, peştamal, peşkir, beledi döşek ve yastık, havlu makraması, abdest makraması, hamam gömleği ve döşemesi ile Manda Gömü makraması gibi ürünler bulunmaktadır⁹. 1763 yılında İzmir Limanı’ndan Avrupa’ya ihraç edilen mallar arasında özellikle Manisa ve Tire’ye mahsus dimi ve alacalar göze çarpmaktadır¹⁰.

Bu noktada, yukarıda zikredilen ürün çeşitlerinin bir kısmının ayrı hırfetler tarafından imal edildiği düşünüldüğünde, kentte dokumayla uğraşan çok sayıda esnaf grubunun olduğu da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan dokuma endüstrisinin birbirine bağlı halkalarını oluşturan iplikçi, çulha, bezzaz ve boyacı esnaflarını da bu sektöre dâhil etmek gerekir. Zira bunların arasında üretim zincirinin devamlılığını sağlayan ayrılmaz bir bağ ve etkileşim olduğu açıktır.

Şehirdeki ticari yapıların sayısı da 16. asırda dokuma alanında görülen hareketliliği ve ticari canlılığı teyit etmektedir. Nitekim Tireli esnafların faaliyet gösterdikleri çarşı ve pazarların bu dönemdeki sayısı otuzdan fazlaydı¹¹. Tire’nin 17. yüzyıldaki ticari hayatına ilişkin gözlemlerini aktaran Evliya Çelebi de kentte bir bezzazistan ve bir kazzazhânenin varlığından bahseder¹². Şehirdeki dokumacı esnafının başlıca ihtiyaç maddesi olan ipliklerin ne şekilde temin edildiğine ilişkin yeterli bilgiye sahip olunamamakla birlikte, Manisa gibi yakın bölgelerdeki örnekler dikkate alındığında, esnafın ihtiyaç duyduğu ipliklerin bir kısmının geleneksel ev içi üretim yoluyla elde edildiği tahmin olunabilir¹³. Aynı konuyla irtibatlı olarak, daha 16. yüzyılda Tireli çulhaların işleyecekleri pamuk ipliğini bazı vurguncuların Venedik ve İspanya’ya satmalarının, esnafın iplik konusunda sıkıntı çekmesine neden olduğu görülmektedir¹⁴.

⁸ 20. yüzyılın ilk yarısında dahi Tire’de yüzlerce beledi dokuma tezgâhi çalışır vaziyette idi. Bk. Gündüz Artan, “Tire’de Dokumacılık ve Nalıcılık”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 8, Sayı 177 (Nisan 1964), s. 3367.

⁹ BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, *C.ML*, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

¹⁰ Halil Sahillioğlu, “1763’de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 8 (1968), s. 55-56.

¹¹ Zekai Mete, “Tire”, *DİA*, C. 41 (2012), s. 196.

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, I. Kitap, İstanbul 2005, s. 83-84.

¹³ Örneğin Manisa esnafının ihtiyaç duyduğu pamuk iplikleri, haftanın belirli günlerinde kurulan İplik Pazarı’nda satılmaktaydı. Pazara getirilen iplikler ya Yunddağı köylülerinin ya da şehirdeki kadınların kendi evlerinde ürettikleri ipliklerden oluşuyordu. Bunun için bk. Mikail Acıpnar-Özer Küpeli, “Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı”, *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarifi-Kültürü-Ekonomisi*, (ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar), C. I, Manisa 2018, s. 539-556.

¹⁴ 26 Muharrem 988 (13 Mart 1580) tarihli hüküm için bk. BOA, *MD 39*, s. 253/494.

Bahsi geçen bilgiler kentteki kazzaz ve çulha taifelerinin varlığını kanıtlarken, başkente yansıyan bir dava sayesinde¹⁵, Tire’de lonca sistemi çevresinde teşkilatlanmış birkaç esnaf grubu daha tespit edilebilmektedir. 1726 yılında görülen davaya ilişkin bir mahkeme kaydı, gerek esnaf grupları gerekse örgütlenmeleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Müddeilerden birisi, beledi yastık ve döşek dokuyan “*beledîci tâîfesi*” diğeri ise alaca dokuyan “*alacacı tâîfesi*”dir. Davanın şahitleri ise bezzazlardır. Osmanlı dönemi klasik esnaf teşkilatlanması gereğince, her bir esnaf grubu kendilerine mahsus alanda faaliyette bulunabilir, bu alanın dışına çıkarak diğer esnafın faaliyet sahalarında mesaide bulunamazdı. Tireli beledici ve alacacı esnafının İstanbul’a kadar uzayan anlaşmazlıkları da işte bu noktaya ilgilidir. Dokudukları yastık ve döşeklerin ticaretinde sıkıntılar yaşayan beledici esnafının bir süreden beri alaca dokumaya başlamaları, esnaf gruplarının anlaşmazlığına neden olmuştur. İstanbul’da görülen dava neticesinde, her bir taifenin çalışma alanlarını belirleyen eski nizamları çerçevesinde üretime devam etmelerine karar verilmiştir.

Hirfetin davada adı geçen kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyar gibi önde gelen görevlilerinin yanı sıra davaya şahit olarak katılan on beş kişilik bezzaz taifesinin bütün üyelerinin de Müslümanlardan oluştuğunu belirtmekte fayda vardır. 16. yüzyıla ait kayıtlarda, kentte kumaş ve kaftan diktirip satma işinin Tire Müslümanlarının sanatı olduğuna yönelik ifadeler¹⁶, Tireli dokumacıların başka bir özelliğine de vurgu yapmaktadır.

Dokuma endüstrisinin en önemli kollarından biri de şüphesiz boyama sektörüdür. Yukarıda vurgulandığı üzere, sektörün hammaddesi olan ipliklerin veya dokuması biten kumaşların boyanması, dokumacılığın en önemli aşamalardan biridir. Anadolu’nun benzer üretim merkezlerinin birçoğunda boyacı esnafının ve boyahanelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Tire’de üretilen kumaşlar da muhtemelen yine şehirdeki boyahane boyanıyordu. Boyahane hakkındaki ilk bilgilere 16. yüzyılda rastlanmaktadır. Buna göre, 1529 yılında mukataa ile işletilen Tire boyahanesinin mukataa bedeli 2.067 akçe gibi oldukça düşük bir meblağa tekabül etmektedir¹⁷. Ancak aynı tarihlerde bölgenin en önemli idari ve iktisadi merkezlerinden biri durumundaki Manisa’da dahi bir boyahane bulunmadığı, boyama işinin ise şehrin farklı kesimlerinde meskûn boyacı esnafı¹⁸ tarafından yapıldığı dikkate alındığında, Tire’de bir boyahane bulunması önemli bir ayrıntıdır. Öte yandan şehirdeki boyama işlemlerinin sadece boyahane yapılmadığı, boyacı esnafına mahsus müstakil dükkânlarda da boyama işleminin yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Görünüşe göre, asıl gelişimini müteakip

¹⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (Haz. Fuat Recep vd.), İstanbul 2010, v. 25a-2.

¹⁶ 15 R. 990 (9 Mayıs 1582) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 47, s. 101/259.

¹⁷ Gülay Belen, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015, s. 228.

¹⁸ Acıpınar-Küpeli, “Manisa Boyacı Esnafı”, s. 542.

yüzyılda kazanan Tire boyahanesinin sadece Tire'ye değil Tire çevresine de hizmet sunan bir konuma ulaştığını gösteren kayıtlar bulunmaktadır¹⁹. Söz konusu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, erken dönemlerden itibaren Denizli, Hamid, Buldan ve Manisa gibi merkezlerde dokunan bogasilerin tacirler tarafından Tire'deki boyahaneye getirilerek burada boyatılması zarurıydı. Mevcut uygulamanın daha ziyade mukataa yoluyla işletilen boyahane gelirlerinin korunmasıyla ilgili olması da kuvvetle muhtemeldir.

Oldukça eskiye dayandığı vurgulanan ve genellikle riayet edilen bu düzenin zaman zaman aksadığı da anlaşılmaktadır. Özellikle Buldan ve diğer kentlerde meskûn boyacıların Tire'deki boyahane esnafının tekelinde bulunan boyama işini kaçak şekilde yaptıktan sonra boyanan kumaşları Tire pazarına getirdikleri ve tüccarlara boyanmış halde sattıkları da oluyordu²⁰. Ancak civardaki bogasilerin yalnızca Tire merkezde boyanabildiğine ilişkin bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü aynı tarihlerde Manisa şehir merkezinde dokunan kumaş veya ipliklerin boyanmasını şehirdeki üç farklı boyacı esnafının üstlendiğini göz önüne alacak olursak, bogasi boyama yasağının Manisa'nın merkezinden ziyade kırsal kesimini bağladığı sonucuna ulaşmak makul görünüyor. Bununla birlikte, Tire boyahanesinin 19. yüzyılda hâlâ çalışır vaziyette olduğu anlaşılmaktadır²¹. Bu bilgi aynı tarihlerde Tire'nin sadece bir dokuma ve boyama merkezi olmadığını, aksine civarda üretilen tekstil mamullerinin ticareti için de canlı bir bölgesel pazara dönüştüğünü göstermektedir.

Tire Damga Mukataası

Damga resmi “*ticarete konu olan mamul maddelerden alınan bir vergi*”²² türüdür. Devletin Tire'den tahsil ettiği en kayda değer vergilerin başında, dokunan kumaşlar üzerinden aldığı damga resmi gelmekte, bunu kahve ve duhan resimleri izlemektedir. Çulhalar tarafından dokunan bezler, boyandıktan sonra bezzazlar tarafından satılırdı. Damga resmi, satışa hazır hale getirilmiş kumaşların görevliler tarafından damgalanması suretiyle tahsil edilirdi²³. Damgalanması için damgahânelere veya damga odalarına getirilen kumaşların tartılmasından sonra miktarları vukıyye²⁴ veya tane hesabı üzerinden belirlenir, damga vergisi tahsil edildikten sonra da damga emini tarafından damgalanırdı²⁵. Devletin kaçak üretimi

¹⁹ Evail-i Şaban 1089 (18-27 Eylül 1678) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 96, s. 127/639.

²⁰ *Gös.yer*

²¹ BOA, ŞD, nr. 1380/23 (19 Za 1299/2 Ekim 1882).

²² Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 163.

²³ Örnek bir belge için bk. *Manisa Şer'iyye Sicili* 125, s. 35/2, [bundan sonra MŞS]; Bezler boyanmadan önce damgalandığında, damgaların boyama esnasında bozuldukları anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda damga eminleri tekrar vergi talep edebilmekteydiler. Bununla ilgili bir dava için bk. MŞS. 139, s. 206/1.

²⁴ Yaklaşık 1.280-1.300 grama karşılık gelen bir ölçü birimidir.

²⁵ Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet*, s. 269.

ve vergi kaçırılmasını önlemek amacıyla tatbik ettiği bu sistem damga eminleri tarafından uygulanırdı. Osmanlılarda yaygın olarak kullanılan mukataa sistemi bu damga resimlerini de kapsıyordu ve mültezimler damga vergisi tahsilini damga eminleri marifetiyle gerçekleştiriyorlardı.

Başka bir vesileyle kaleme aldığı yazısında Feridun Emecen, tarih vermeksizin, Tireli çulhaların damga vergisinden muaf tutulduklarını söylemektedir²⁶. Söz konusu vergi muafiyetinin 17. yüzyıla kadar gittiği anlaşılmaktadır. Tireli çulhalar 1660 yılından önce havâs-ı hümâyûn reayası oldukları gerekçesiyle damga vergisini ödemeyi reddetmişler, bir yolunu bularak almayı başardıkları ferman sayesinde de bu muafiyetlerini uzun süre korumuşlardır. Fakat daha sonra mültezimlerin itirazları sonucu bu vergiyi vermekle yükümlü tutulmuşlarsa da zaman zaman bunların edasına da riayet etmemişlerdir. Hatta bu konuda çeşitli uyarılara rağmen, Tireli çulhalar bir kez daha usulsüz yollardan temin ettikleri fermana istinaden vergi vermek istemedikleri için söz konusu problemin 18. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği görülüyor²⁷. Şu halde Emecen'in bahsettiği muafiyet aslında bazı çulhaların usulsüz yollardan elde ettikleri bir ayrıcalık olup, bu ayrıcalık aynı zamanda Tire'de dokunan ürünlerin tümünü değil sadece birkaçını kapsıyordu.

Bahsi geçen ferman suretine göre²⁸, 17. yüzyılda Saruhan, Aydın, Sığla ve Mentеше sancakları dâhilindeki “*tabmis-i kahve, resm-i duhan ve damga-yı bogasi mukataası*” tek kalemde iltizama verilmekteydi. Her ne kadar doğrudan atıf yapmıyor olsa da, gerek Tireli çulhaların vergi vermekten kaçındıklarını belirten 1660 tarihli mahkeme kaydının başka bir vesikayla içerik açısından benzerlik göstermesi gerekse damga vergisi tahsil edilen pamuklu bez, keten bezi, beledi yastık, döşek, Tire makraması, peşkir ve hamam gömleği gibi mamul metan varlığı, Tire'nin de bu mukataaya dâhil olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Tire damgası ve tevâbi'i mukataasının çok erken tarihlerden itibaren iltizama verildiği düşünülebilir²⁹.

Damga resminin tahsiliyle ilgili sorunlar bir yana, Tire bogasi damgası mukataası genellikle kahve tahmisi ile birlikte iltizama verilmiş ve bunlar bazı vesikalarda “*damga-yı bogasi-yi Tire*” bazılarında ise sadece “*Tire damgası ve tevâbi'i mukataası*” olarak kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda ise resm-i duhan kaleminin de mukataaya eklendiği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten mukataanın yalnızca Tire kaza

²⁶ Emecen, “Cullâh”, s. 84.

²⁷ Tire damga emini Muhammed Bey, Tireli çulhaların söz konusu muafiyet fermanını dönemin Şeyhülislam'ı vasıtasıyla elde ettiklerini, buna yerel idarelerin de alet olduklarını iddia etmektedir. [Bu iddia ve diğer bilgiler için bk. BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714)]. 1660 yılında bu soruna ilişkin Aydın, Mentеше, Sığla ve Saruhan sancaklarındaki kadılıklara ve bir sureti de Manisa Kadısına gönderilen ferman sureti için ayrıca bk. *MŞS 119*, s. 371/2 ve 3.

²⁸ *Gös.yer*

²⁹ BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, *C.ML*, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

merkezini kapsamadığını; Bayındır, Birgi, Balyanbolu ve Manda Gümü gibi dokumacılıkta öne çıkan diğer bazı yerleşim birimlerinin de bu mukataaya dâhil edildiğini belirtmek gerekir³⁰.

Tire damga mukataasının tam olarak hangi tarihten itibaren iltizama verilmeye başlandığı tespit edilemese de, “*damga-yı bogasi ve tahmis-i kahve mukataası*” olarak teşkil edilen Tire’deki bu vergi kaynağının, 17. yüzyılın sonlarında mali bir birim şeklinde ve miri mukataaların iltizam bedellerinin devlet adına toplanarak hazineye teslimini sağlamak için oluşturulan Aydın Muhassıllığına³¹ bağlı bir kalem olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan malikâne olarak tasarruf edilmesine ilişkin en erken tarihli vesikaya göre, 1702 yılında Aydın Sancağı dâhilindeki “*tahmis-i kahve rüsum-ı duban ve damga-yı bogasi-yi elvan*” mukataalarının Vezir Abdullah Paşa’nın hasları arasında olduğu görülmektedir³². Yine aynı yıl, Menteşe ve Sığla sancaklarının damga resimleri, Tire damga mukataasının da bağlı bulunduğu Aydın Sancağı ile birlikte ve tek bir kalem halinde malikâne suretiyle işletilmek üzere mültezimlere ihale olunmuştur. Bu tarihte üç sancaktan müteşekkil damga mukataası Hacı Abdullah isimli mültezimin uhdesindedir³³.

Hacı Abdullah 1702’de üç sancağın damga mukataasını 7 yük 20.000 akçe mal karşılığında iltizam ederken, onun ölümü üzerine iltizamı 1714 yılında 7.000 akçe zam ile El-hac Abdullah deruhte etmiştir. Bu tarihte kahve ve duhan mukataalarıyla birlikte iltizama verilen Tire bogasi damgasının iltizam bedeli 163.000 akçedir³⁴. 1718-1719 yıllarına ait muhasebe kaydına göre, Tire bogasi damgası ve kahve tahmisi mukataası gelirleri 196.950 akçedir. Aynı kayıta Menteşe Sancağına ait bogasi damgası ve kahve tahmisi mukataası gelirlerinin 151.000 akçe olduğu dikkate alınır, daha küçük bir bölgeyi kapsamasına rağmen Tire’den elde edilen resimlerin önemli bir meblağa tekabül ettiği ortadadır³⁵. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra, 1727’de, “*Tire ve Bayındır ve tevâbi’i damga-yı bogasi ve tahmis-i kahve ve rüsum-ı dubân mukataası*” 1714 yılındaki değeri olan 163.000 akçe mal ile bir başkasına iltizam edilmiştir³⁶.

³⁰ BOA, *MAD 203*, v.10b.

³¹ Telci bu üniteyi şöyle tarif eder: “*Aydın muhassıllığı, öncesinde var olan muhassıl-ı emvâller ile XIX. yüzyılda oluşturulan muhassıllıklardan farklı olarak, XVII. yüzyıl sonlarında teşekkül eden, siyasi coğrafyadan bağımsız, mâli bir coğrafyayı içeren, bu coğrafya üzerindeki miri mukataaların idaresi ve tahsilâtı amacıyla oluşturulan, malikâne olarak, devletin batırı sayılır kuvvet ve kudrete sahip paşalarına verilen bir mâli üniteyi tanımlamaktadır. Osmanlı belgeleri bu ünitenin başında bulunan kişiyi zaman zaman Aydın Muhassıl, zaman zaman da Aydın vâlisi olarak ifade eder.*” (Cahit Telci, “Muhassılın Serveti: Aydın Muhassıl Abdülbaki Paşa’nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI/2 (2011), s. 552.)

³² BOA, *C.ML*, nr. 209/8636 (16 C 1118/25 Eylül 1706).

³³ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714).

³⁴ *Gös.yer*

³⁵ Cahit Telci, “Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 21/1 (2006), s. 142, 150.

³⁶ BOA, *MAD 203*, v.10b.

Mukataaya tütün resminin de eklenmiş olmasına rağmen, yaklaşık on sene zarfında mukataanın gelirlerinde önemli bir değişiklik yaşanmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda iltizam gelirleri arasında mukataaya dâhil olan kalemlerden hangisinin ne kadar paya sahip olduğunu tespit etmek zordur. Malikâne tevcihiyle birlikte El-hac Mustafa Ağa'nın iltizamında olan mukataanın hazineye ödenen iltizam bedeli 1781 yılında bir miktar artışla 171.283 akçe olmuştur³⁷. Bundan yaklaşık on yıl sonra Mustafa Ağa'nın ölümü üzerine mukataanın muaccesi ile birlikte iki buçuk yıl için 3.150 kuruş mukabelesinde, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a malikâne olarak kaydedilmek istendiği anlaşılmaktadır³⁸. İki buçuk yıl için kuruş olarak teklif edilen iltizam bedelinin yaklaşık 151.000 akçeye karşılık geldiği kabul edilirse³⁹, Tire damga mukataasının değerinin 18. asır boyunca çok fazla değişmediği görülür.

Mahdut sayıdaki örnekler hariç tutulmak kaydıyla, devletin 1715 yılında belirli gerekçelerle lağvettiği malikâneler arasında Batı Anadolu bölgesindeki bazı damga mukataaları da yer alıyordu. 1716 yılında emanetle idare olunması kararlaştırılan mukataalardan Saruhan damga mukataasının yıllık vergisi 75.000, Nazilli damga mukataasının 142.540 ve İzmir damga mukataasının ise 180.000 akçeye tekabül ediyordu⁴⁰. Tire'ye yakın merkezlerle ilgili hemen hemen Tire'ninkilerle aynı tarihlere ait bu tutarların yanında iltizam bedellerinin olmaması, bize Tire'yle ilgili nispi de olsa bir mukayese yapma ve bölgenin dokuma sektöründeki üretim hacmi hakkında bir çıkarımda bulunma imkânı sunmamaktadır.

Öte yandan 1762 yılında, Batı Anadolu bölgesinin önemli bir ticaret ve üretim merkezi olan ve malikâneyle işletilen “*Manisa kazâsı ve tevâbi'i bogası damgası, kabve tahmisi ve duhan resmi*” mukataasının iltizam bedeli yıllık 217.490 akçeydi⁴¹. Tire mukataasının buna yakın tarihlere 171.283 akçelik bir bedelle iltizama verildiği dikkate alınınca, Tire damga mukataasının bölgenin önde gelen gelir kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Mukataa içerisinde yer alan kahve ve duhan resimlerinin mukataa bedelinin toplamı içindeki oranına ilişkin her hangi bir kayda rastlanmasa da, bogası mukataasına kıyasla diğerlerinin toplam miktar içinde çok daha düşük bir orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu çıkarımlar her ne kadar birden fazla kalemi içeren bir mukataanın iltizam bedeline dayanıyor olsa da, mevcut durumun her halükarda Tire'deki dokuma sektörünün önemini ortaya koyduğu açıktır.

Damga Ücretleri

³⁷ BOA, *AE.SABHI*, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

³⁸ BOA, *HAT*, nr. 182/8334 (29 Zilhicce 1206/18 Ağustos 1792).

³⁹ Hesaplama 1 kuruş 120 akçe kabul edilmiştir. Bu değer için bk. Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, C. 26 (2002), s. 458.

⁴⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009, s. 109.

⁴¹ *MŞS 213*, s. 91.

Tire damga mukataası ile ilgili kayıtlarda, kaza merkezi ve ona bağlı üretim merkezlerinde damgaya gelen pamuklu dokumalardan alınacak vergiler de tafsilatıyla belirtilmiştir. Tire ve tevâbi'i mukataasına bağlı merkezlerde dokunan kumaşların, Manda Gümü hariç, Tire'deki damgahanede damgalandıkları anlaşılmaktadır. Manda Gümü dokumacıları ise ürünlerini yine burada bulunan damgahanede damgalatmaktaydılar⁴². 17 yüzyılda ve müteakip yüzyılın ilk yarısında damgahaneye getirilen beyaz ve elvan bogasiler, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe ve satmak için dokudukları kirpas-ı keten, dimi, alaca ve kuşağın her on zirândan iki akçe, beş zirândan ise bir akçe; beyaz ve elvan peşkirin her bir tanesinden üç akçe, beledi döşeğin her bir tanesinden iki akçe, beledi yastuğın her bir tanesinden bir akçe, havlu makramasının çiftinden bir akçe, peştamalın çiftinden iki, hamam gömleği ve döşemesinden ise bir akçe damga resmi tahsil ediliyordu⁴³.

Öte yandan, daha önce tafsilatıyla ele alındığı üzere, 1660 yılı civarında Tireli dokumacılar bunlardan peştamal, döşeme, hamam gömleği, keten bezi ve abdest makramasından damga resmi alınmaması için bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Buna karşılık 1733 yılında beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, alaca ve kuşağın her on zirândan ikişer akçe; peşkirin tanesinden üç akçe, beledi döşeğin her bir tanesinden ikişer akçe, beledi yastuğın tanesinden bir akçe, havlu makramasının çiftinden bir akçe, peştamalın çiftinden iki akçe ve hamam gömleği ve döşemesinden bir akçe damga vergisi alınıyordu⁴⁴. Manisa mahkemesi kayıtları arasında yer alan mezkûr ferman suretinde⁴⁵ ise, Batı Anadolu bölgesindeki hemen bütün damga mukataalarının; pamuk ve keten bezlerinin her on zirândan⁴⁶ ikişer akçe, beledi yastuğın her bir çiftinden birer akçe, elvan ve beyaz peşkirin tanesinden ikişer akçe, Tire makramasının çiftinden ikişer akçe ve döşemenin çiftinden ikişer akçe alınmak şartıyla iltizama verildiği belirtilmiştir. Tire'de dokunan ürünlerden alınan damga vergilerinin oranlarında 1780'lerde de bir değişiklik yaşanmamıştır⁴⁷.

Sonuç

18. yüzyılın ilk yarısı boyunca neredeyse tüm Osmanlı sanayisinde yaşanan büyümede en gözle görülür üretim artışının dokuma alanında ve buna bağlı endüstri kollarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İmparatorluğun belli başlı dokuma merkezlerinde yaşanan bu durum⁴⁸, Batı Anadolu şehirlerinde de görülmüş ve bölgedeki pamuk istihsalıyla paralellik arz etmiştir. Ancak mevcut veriler bu iktisadi büyümenin bölgenin önde gelen dokuma merkezi olan Tire'de ne şekilde tezahür

⁴² BOA, MAD 203, v.10b.

⁴³ BOA, AE.SAMD.III, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, MAD 203, v.10b.

⁴⁴ BOA, C.ML, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

⁴⁵ MŞS 119, s. 371/2 ve 3.

⁴⁶ Kumaş ölçümünde kullanılan 68 cm. uzunluğunda bir ölçü birimidir.

⁴⁷ BOA, AE.SABH.I, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

⁴⁸ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 209-222.

ettiğine ilişkin sarıh çıkarımlar yapılmasına imkân vermemektedir. Birçok akademik çalışmanın ve Tire'yle ilgili az sayıdaki arşiv belgesinin satır aralarında, kenttin dokuma sektörünün gelişmişliğine atf yapan bilgilerin şimdiye kadar tafsilatlı bir şekilde ele alınmaması şaşırtıcı gibi görünse de, bu çalışma esnasında konuya ilişkin arşiv kaynaklarının gerçeğe de ne kadar sınırlı olduğu anlaşılmuştur.

Sayılarının azlığına rağmen konu hakkında yine de kıymetli bilgiler içeren resmi kayıtlar, Tire'nin dokuma endüstrisi ve bilhassa şehirde üretimi yapılan kumaş türlerinin zenginliği konusunda daha tatmin edici bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan 17. yüzyılda olgunluk seviyesine ulaştığı anlaşılan Tire dokuma sanayiinin gelişim süreci, aynı asırda mukataa ve müteakip asırda ise malikâne-mukataa suretiyle dâhil olduğu mali uygulamalar sayesinde daha açık ve ayrıntılı bir şekilde takip edilebilmektedir. 18. yüzyılda bölgede mevcut olan diğer damga mukataalarıyla mukayese edildiğinde, görece bir üstünlüğe sahip olan kenttin mevcut üretim yapısını ve kapasitesini yüzyılın sonlarına kadar muhafaza ettiği anlaşılıyor.

Ağırlıklı olarak Müslüman reayadan oluştuğu görülen Tireli dokumacı esnafı hakkında çok az bilginin olması, bunların üretim organizasyonları ve bağlantıları hakkında kapsamlı yorumlarda bulunmayı mümkün kılmamaktadır. Diğer yandan 18. yüzyılda belli başlı merkezlere ait mahkeme kayıtları ve diğer arşiv kaynaklarında sık sık Tire işi dokumalardan söz edilmesi, bu dokumaların üretimindeki sürekliliği ve ticari dolaşım sahasının genişliğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar kaynaklar şehre erken tarihlerden itibaren Avrupalı tüccarların uğradığını veya İzmir Limanı üzerinden bazı Tire dokumalarının ihraç edildiğini söyleseler de, bu kısıtlı bilgiler Tire dokumalarının ihracat hacminin tespit edilmesine imkân vermiyor. Bu bakımdan kentte çoğunlukla iç pazara hitap eden bir üretim endüstrisinin var olduğu söylenebilir. Nitekim Tire'ye yakın diğer önemli üretim merkezleri olan Nazilli ve Kuyucak başta olmak üzere, Aydın Sancağı dâhilindeki birçok kirpas dokumacısının, mallarını satmak üzere Denizli ve Buldan pazarlarına götürdüğü görülmektedir⁴⁹. Bu bakımdan Tire dokumalarının da benzer bir dolaşım sahasına sahip olduğu kabul edilebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi (AE): SABH.I: 350/24525; SAMD.III: 15/1385

Cevdet Maliye (C.ML): 209/8636; 703/28723

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 182/8334

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 203

Mühimme Defterleri (MD): 39, 47, 96

Şurâ-yı Devlet (ŞD): 1380/23

⁴⁹ BOA, MAD 203, v.44b.

Şer'iyye Sicilleri (BOA)

Manisa Şer'iyye Sicilleri: 119, 125, 139, 213.

İstanbul Şer'iyye Sicilleri: *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (Haz. Fuat Recep vd.), İstanbul 2010.

Kaynak Eserler

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, I. Kitap, İstanbul 2005.

Telif Eserler

Acıpnar, Mikail - Çanlı, İrem, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya 2017, s. 152-162.

Acıpnar, Mikail - Küpeli, Özer, "Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, (ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar), C. I, Manisa 2018, s. 539-556.

Artan, Gündüz, "Tire'de Dokumacılık ve Nalıcılık", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 8, Sayı 177 (Nisan 1964), s. 3367.

Belen, Gülay, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

_____, "Cullâh", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 83-84.

Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

Mete, Zekai, "Tire", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 195-197.

Pamuk, Şevket, "Kuruş", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 458-459.

Sahillioğlu, Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 8 (1968), s. 53-57.

Telci, Cahit, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassılığ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI/1 (2006), s. 135-156.

_____, "Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa'nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI/2 (2011), s. 551-576.

Yılmaz, Scrap, "Osmanlı Devrinde Batı Anadolu'da Tekstil Endüstrisinin Gelişimi", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (İzmir 8-10 Nisan 1999)*, Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, s. 257-193.